

ZAPISI

Igor Grdina

ANTON NOVAČAN PRI KRALJU ALEKSANDRU NA DAN 26. AVGUSTA
1929

Med pregledovanjem zapuščine dr. Antona Novačana, ki jo hrani rokopisni oddelek NUK (Ms 13/63 in 34/74), sem med njegovimi dnevniki iz zgodnejšega obdobja (II. mapa zapuščine) nepričakovano našel na zanimiv dokument, na Novačanov zapisek o sprejemu pri kralju Aleksandru 26. avgusta 1929, ki je nastal v Celju kar takoj naslednjega dne. Dokument odpira vpogled v razmere in razmerja v najvišjih sferah političnega življenja predvojne jugoslovanske kraljevine neposredno po državnem prevratu 6. januarja 1929.

Potem ko je propadla Aleksandrova odkrito velikosrbska opcija rešitve problemov v Kraljevini SHS, ki se je zrcalila v načrtih po ustanovitvi Velike Srbije z amputacijo tedaj jugoslovanske Slovenije in hudo okleščene Hrvaške, je kralj poskušal v nasprotni smeri; videti je, da je poskušal udejanjiti prikrito velikosrbsko opcijo, ki bi brezobzirno ustvarila enoten narod Jugoslovanov, kjer bi bil srbski delež spriče številčnosti odločilen, čeprav ne čisto edin. Aleksander se je postavil na stališče krogov, ki so odločilno onemogočili amputacijo. Z uspešnim nasprotovanjem kraljevim poprejšnjim načrtom so le-ti dokazali svojo trdoživost in moč; da se je njih idej navsezadnje polastil sam monarh, je pravzaprav lahko pojasnljivo psihološko dejstvo in politična modrost, morebiti bolje: spretnost, čeprav so nekateri snovalci te smeri v starojugoslovanski politiki njeno trdo linijo, centralizem, že zamenjali z mehko, s federalizmom (Svetozar Pribičević). A slednji ni dajal nikakih jamstev za uspešnost, medtem ko je unitaristični centralizem ob ustanovitvi Kraljestva SHS in v zlatih časih režima Pašić-Pribičević že dokazal svojo uporabnost v zagotavljanju ozemeljske celovitosti in integritete kraljevine, na njem pa so vseskozi vztrajali nekateri vidni demokratski politiki, med Slovenci zlasti dr. Gregor Žerjav in dr. Albert Kramer. Poleg tega je pristanek kralja Aleksandra na obzorjih jugoslovanstva imel še en pomemben razlog, zunanjepolitični. Že iz razgovora z Novačanom je jasno razvidno, kako se je monarh zavedal nestanovitnosti versajskega evropskega sistema; v takšnih časih pa države ni kazalo zmanjševati in tako fizično slabiti, še zlasti ne v smeri zahoda, odkoder je prihajala nevarnost.

Miloš Crnjanski v Embahadah (Beograd 1984, I—III, 116) piše, kako v Nemčiji nikoli niso pozabili Aleksandrove grožnje oziroma njegove žalosti ob dejstvu, da ob polomu tamkajšnjega cesarstva ob koncu I. svetovne vojne ni vkorakal vanjo; poleg tega je bila Srbija v državah, ki so bile v veliki vojni 1914—1918 premagane, zelo nepriljubljena in je tudi zato potrebovala Jugoslavijo, vsaj njeno kuliso. Zatorej Aleksandrovo iskanje možnosti preživetja prvodecembrske države ni presenetljivo, ko so se ohladile eksplozivne strasti, ki so dosegle svoj vrh v pozni pomladi in poletju 1928. leta, izkazuje določeno prevlado političnega uma nad evforičnim pristopom k političnim rečem. Državni udar je bil nedvoumno znamenje, ki je sporočalo spremembo kraljevega stališča; zdi se, da Aleksander ni mogel biti prepričljiv Jugoslovan brez ostrega reza, ker je bil pred tem znan kot pristaš velikosrbske linije (ta je prišla na dan zlasti očitno v dramatičnem srečanju z dr. Gregorjem Žerjavom 11. julija 1928), ob tem pa je z eno potezo hotel pomesti še s politiki, ki se niso izkazali s servilno uslužnostjo njegovim političnim muham in kapricam.

Toda iz pogovora z Novačanom je jasno razvidno, da kralj v bistvu ni imel jasnega koncepta, kako izpeljati veliki preskok v jugoslovanski modus vivendi; hlastno je iskal nasvetov in pomoči z vseh vetrov, sam pa je pravzaprav trosil okoli sebe le nekaj demagoških fraz, ki so imele zgolj trenutni učinek. Srečnejšo roko je imel pri tem knez Pavle; pavlinska doba, če si izposodimo poetično oznako poaleksandrijskega časa izpod peresa Miloša Crnjanskega, je brez zaletavosti državno skupnost postopoma vodila tako v demokratizacijo kot v sporazum med tremi državotvornimi elementi, Srbi, Hrvati in Slovenci; vendar je bila ta smer nasilno pretrgana s srbsko-masonskim državnim udarom 27. marca 1941, ki so mu zagotovile kratkotrajni uspeh pravzaprav le zunanjepolitične okoliščine.

Zapis o Novačanovem srečanju s kraljem Aleksandrom pomembno dopolnjuje podoba slovenskih stikov z najvišjo instanco starojugoslovanske oblasti; še zanimivejši pa je v sopostavitvi z drugimi slovenskimi avdiencami na najvišjem mestu (dr. Gregor Žerjav, dr. Milan Vidmar, tudi drugi Novačanovi obiski, o katerih obstoje zanes-

ljiva pričevanja). Jezikovne podobe izvirnega tipkopisa nismo v ničemer spreminjali, razen z manjkajočimi ločili v oklepajih.

Anton Novačan: Moja avdijenca pri kralju Aleksandru dne 26. 8. 1929

Kralj me je sprejel ob 10. uri v svojem kabinetu v gradu »Suvoboru« na Bledu. Bil je precej nervozen in po uvodnem pozdravu se je zanimal za moj sedanji položaj ter z veseljem vzel na znanje, da sem neodvisen. Prešla sva takoj na politiko in je kralj odločno izjavil:

»Z dosedanjsimi strankami nečem imeti nobene zveze več. Dosedanje stranke so tirale državo v propast in zrasle so na našem narodnem telesu kreature, ki so hotele iz politike kovati kapital za svoje sebične namene in držati oblast v rokah kakor turške paše. Jaz tega nečem več. Spremenilo se bo, namreč sedanji režim, kedaj in kako, o tem imamo časa da razmišljamo. Država se nahaja na dobri poti. Posojila za enkrat ne potrebujemo././ je izjavil finančni minister dr. Švrljuga. Gre vse za tem, da stabiliziramo dinar. Alarmančni glasovi o nujni spremembi režima, zaenkrat samo zaradi tega, ker so na Angleškem prišli na vlado laburisti, so brez podlage. Ako v drugi državi pride kakšna levičarska stranka na vlado, s tem še ni rečeno, da bi morali tudi mi menjati svoj režim.

Moja volja je, da spravimo državo v red in vsak pošten državljan mi mora pri tem pomagati. Jaz nisem nikakšen tiran in sem daleč od tega, da bi hotel zadovoljiti kakšne osebne želje. Pri meni je vse država, meni je narod vse. Mi nismo nikaka velika država, mi smo mali in zavedamo se tega, da smo obdani od sovražnikov, ki prežijo na našo narodno existenco. Jaz vidim naprej, da Evropa, kakor je sedaj, ne bo ostala, temveč je čisto gotovo, da pride do obračunavanja in do spremembe mirovnih ugovorov. Na ta čas se moramo pripravljati, kadar ne bomo imeli morda nobenega prijatelja razven nas samih. Jaz se bom opiral posebno na mlade ljudi. S starimi imam bridke izkušnje, tičijo do grla v preteklosti in so mi skoro porušili v 10. letih državo. Jaz hočem delati z mladimi ljudmi in zato Vas vprašam, g. doktor, ali ste pripravljeni pomagati meni, dajte mi roko in odgovorite, hočete li mi pomoči?«

Vstal sem in sem mu dal roko, katero je čvrsto stisnil in rekel: »Hvala Vam, sedaj pa zopet sedite, da govoriva dalje...«

»Pobegnila sta izven državnih mej Hrvat Krnjević in Košutić. Naj gredo vsi neradni ljudje. Kdo na svetu se bo zmenil za njihovo romantiko. Vsaka država ima posla za sebe čez glavo in se ne meni za naše notranje razmere. Dokazano je tudi, da nobena emigracija ni imela uspeha. Kdor gre čez mejo in rovati proti državi, ta je veleizdajnik.

Pavelić je veleizdajnik. To je veleizdaja, to je nelojalnost. Jaz Hrvatom hočem vse dobro. Toda Hrvati naj se iztreznejše. Naj gledajo realno na svet, kakor gledamo mi Srbi in Vi Slovenci. Hrvatje ne vedo, kaj hočejo. Nobeden mi tega ni rekel. Meglenost je pri njih. Radić je mož velikih koncepcij. On je utopist, on je hotel imeti še večjo državo, nego je sedanja Jugoslavija. Radićeva žena pa se meša v politiko, kar je smešno. Prosim Vas, kako naj žena vodi narod. Razumem njeno bož. Toda narod voditi ne more žena, posebno ne žena, ki je Čehinja; ona je morda dobra za trgovino in za postrežbo pri svojem možu, ne pa za politiko. Dr. Mačka premalo poznam. Vsega sem govoril z njim dvakrat, 4. in 5. januarja letošnjega leta. Napravil je vtis poštenega človeka. Predlagal mi je nekaj o ureditvi države, toda to, kar mi je predlagal././ mi ni bilo jasno. Vprašal sem ga, kako se to imenuje, kar predlaga././ v državni pravni terminologiji, na kar mi je odgovoril, da to, kar predlaga, še nima imena. Kako naj delam s takimi ljudmi? Do spremembe bo prišlo čisto gotovo. 33 sedanjih oblasti, to je luksus. S Pribičevićem sem govoril, toda tudi on ni na jasnem, kaj hoče. Profesorji so nesreče. Kar se tiče klerikalizma, spremljam ves njihov pokret in ga razumem.«

Na mojo opazko o klerikalizmu v Sloveniji in o razvoju klerikalizma na Hrvatskem, vladar ni odgovoril. Na mojo pritožbo, da imajo v Sloveniji vse klerikalci v rokah, je odvrnil, da ni bilo drugih ljudi. Na mojo opazko, da imamo sposobne ljudi in iskrenih nacjonalistov, je odgovoril vladar, da pride čas, ko se bodo lahko udejstvovali vsi.

Nadaljeval je: »Jaz Vam ne dajem mandata, da posredujete med menoj in med bivšimi strankami. Prosim Vas pa, da govorite in da pridobivate mlade sile, ki bodo prišle za to v poštev, kadar pride čas za demokracijo. Jaz nočem starih politikov. Na shodih se ne dela politika. Treba je hrabrosti, da se pove narodu resnica././ ne pa da se mu demagoško laska.« Tudi ni trpel nobenega polizobraženstva v politiki. »Prosim Vas, kako naj služijo narodu kot narodni poslanci možje, ki so brez vsake izobrazbe in še zakona ne znajo čitati, kaj še, da bi ga delali././«

Na mojo opazko, da bo treba državo preurediti in Hrvate zadovoljiti, je odgovoril vladar, da se bo vse to storilo. O starem volilnem zakonu neče več čuti. To je bila nesreča.

Na moje opazke, da je Korošec škodljivec naroda in države kot eksponent klerikalne politike v sedanjem režimu in da bi morala biti prva koncesija Hrvatom, da se Korošca vrže, vladar ni odgovoril, ampak me je samo gledal in se potem nasmešnil. Sploh imam impresijo, da je on zaenkrat s klerikalci zadovoljen, ampak, da jih hoče samo momentalno izrabiti ter jih potem strahotno vreči za vedno. Govorila sva še o event/ualni/ bodoči stranki in je odobril moje naziranje, da se bo morala ustvariti vsedržavna velika agrarna stranka, ki bo vse storila za kmeta in bo morala biti bolj socijalna nego politična ali plemenska. Vzor so češke agracije / = češki agrarci/. Govorila sva o Prepeluhu, drju Rozini in drju Lavrenčiču, advokatu v Ljubljani.

Ko sem svetoval radikalen in energičen skok v levo, je vladar odgovoril, da pride čas, ko se bo vse to izvršilo. Nazadnje me je prosil, da naj mu pišem in sicer njemu osebno in da naj se vedno javim, kadar se bo meni zdelo potrebno, da me bo rade volje sprejel in da me smatra za resnega in energičnega človeka, ki je poklican, da igra vidno vlogo v državi. Interesiral se je za advokaturu, kako kaj gre ter sem mu jaz omenil svoj proces, ki ga vodim, ko zastopam kiparja Napotnika.

Avdijenca je trajala 1 uro 20 minut. Vladar je napravil na mene vtis moža silne volje, ki ve, kaj hoče, ki je patrijot in mu je blagor in obstoj države nad vse. On je obrit, ne nosi več brk pod nosom, postaral se je precej, ima sive lase na sencih in se mi zdi, da je veliko bolj resen, kakor je bil leta 1923, ko sem govoril prvič z njim. Poslovala sva se prav pristržno in mi je zaželel srečo ter ponovil: »Na svidenje v Beogradu.«

Celje, dne 27. avgusta 1929

Ta za Novačana precej značilen dokument — s tem mislimo na avtorjevo hitro navdušenje nad sogovornikovimi besedami in na njegovo neuspešno spletkarjenje — zarisuje kraljevo podobo za isti čas kot osrednji predeli Pribičevićeve knjige Diktatura kralja Aleksandra, le da se ozira nanjo s prijaznostjo in naklonjenostjo; toda hkrati terja popravo vsaj enega stavka v Zgodovini Slovencev (Ljubljana 1979, stran 655), namreč tistega, ki trdi, da je šestjanuarska diktatura zaščitila »razredne interese se buržoazije vseh jugoslovanskih narodov, ne samo velikosrbske«. Meščanstvo in t. i. meščanski red bi mogel biti ogrožen zgolj od komunistov, toda vidimo, da so ti kralja Aleksandra vznemirjali manj kot Radićeva žena, pri čemer o ženskah nasploh ni imel dobrega mnenja! Vsekakor je celo Radićeva žena imela tedaj več političnega vpliva na državno življenje ter tudi več somišljenikov kot vsi komunisti v kraljevini skupaj, s katerimi kralj poleti 1929 ni imel nikakršnih skrbi, zato pa toliko več s Pavelićem. Nadalje se pomembno odpira tudi vprašanje agrarizma, ki je v tistem času očitno bilo silno aktualno. Leta 1927 mu je celo filozof Franc Veber posvetil posebno knjigo z naslovom Idejni temelji agrarizma.

Novačanov zgled pa je ostal na Češkem: tudi zgled Radićevega hrvaškega tovrstnega gibanja s preverjeno uspešnostjo ni bil sprejemljiv, ker je ravno zoper njega bilo potrebno iznajti in skovati primerno orožje. Novačan je ponujal edini kolikor toliko vsaj spekulativno realen načrt: zmaga Mačkove linije znotraj HSS nasproti oni Josipa Predavca, ki ga je Radić želel za svojega naslednika, je pomenila širitev družbene baze te stranke na vse hrvaško nacionalno telo, s čisto socialnim programom pa bi jo zdaj morebiti bilo mogoče oslabiti, vendar kralj Aleksander ni bil politik konceptov, temveč politik spletk, in tako je nastala Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija, ki je bila le z vseh vetrov znešena karikatura Novačanove zamisli. Značilno je, da se je Novačan Mačka lotil s konceptom, Korošca pa pravzaprav bolj s spletkami. Najvznemirljivejša pa je kraljeva misel, da je 33 oblasti, torej klasična centralistična ureditev Jugoslavije, luksuz, ki si ga ta država ne more privoščiti. Vsaj v upravnem pogledu je bil za Jugoslavijo centralizem predrag!

Zusammenfassung

ANTON NOVAČAN BEI KÖNIG ALEXANDER AM 26. AUGUST 1929

Igor Grdina

Die Aufzeichnung von Anton Novačan über seine Audienz bei König Alexander in Bled am 26. August 1929 gewährt einen interessanten Einblick in die höchste Politik des jugoslawischen Königreichs nach dem Staatsstreich und der Verkündung der Diktatur am 6. Januar 1929. Alexanders Diktatur wollte sich auf jüngere politische Kräfte stützen, aus diesem Grund wurde auch Dr. Novačan vom König empfangen.

König Alexander I. war sich der Unbeständigkeit des Versailler Systems bewußt. Die wesentliche politische Gefahr für den Staat sah er in der extremen kroatischen Bewegung von Dr. Pavelić und in der Tätigkeit anderer kroatischer Emigranten. Die kommunistische Bewegung beunruhigte den König überhaupt nicht, und ihre Tätigkeit im Untergrund konnte keinesfalls entscheidend für die Einführung der Diktatur gewesen sein, wie in der Geschichtsschreibung behauptet wird, da doch die bürgerliche Gesellschaftsordnung damals von keiner Seite ernstlich bedroht war.

Dr. Novačan schlug König Alexander die Gründung einer großen gesamtstaatlichen Agrarpartei vor, eine Idee, die später, allerdings ohne Erfolg, in der Jugoslawischen Radikalen Bauerndemokratie verwirklicht werden sollte. Novačans Rat war es auch, Dr. Korošec und seine Anhänger von der Macht zu entfernen, was auch bald danach erfolgte. Nicht vom König angenommen wurden jedoch Novačans Empfehlungen, mit der Staatspolitik einen radikalen Linkskurs einzuschlagen.

Marjeta Čampa

SLOVENSKI VSAKDANJIK MED II. SVETOVNO VOJNO NA ITALIJANSKIH IN NEMŠKIH LEPAKIH

Drobni tisk (lepaki, letaki, vabila, ceniki, tiskovine in drugo) je dostikrat zanimivo dopolnilno gradivo za zgodovinarje, sociologe in etnolože. Ta tisk iz let 1941—1945 nam dodatno ilustrira slovenski vsakdanjik pod italijansko in nemško okupacijo, pa tudi življenje v partizanskih krajih.¹ — Sporočilnost oglasne deske z lepaki oziroma letaki je bila močnejša kot je danes ob širokem krogu drugih dostopnih komunikacij. To obliko sporočanja in propagande sta uporabljala tudi nemški in italijanski okupator tako na pokrajinskem kot krajevnem nivoju. Prikazala bom tiste okupatorjeve tiske, ki se nanašajo skoraj izključno na civilno sfero življenja. Zato tukaj ni zajeto politično propagandno gradivo, kot tudi ne lepaki o streljanju talcev in drugih oblikah nasilja.² — V arhivu Inštituta za novejšo zgodovino hranimo te tiske v naslednjih skupinah: Nemški in italijanski lepaki 1941—1943—1945 (sign. št. 122—354). Letaki 1941—1945 (fasc. 3, 11, 17, 28, 30). Sorazmerno imamo več ohranjenega tovrstnega gradiva iz Gorenjske in Štajerske kot pa iz Ljubljanske pokrajine. Kljub temu pogrešamo nekatere nemške tiske, ki se verjetno niso ohranili.

ITALIJANSKI OKUPATOR

Dokaj zgodaj so Italijani objavili prepoved **prodaje živil**, blaga in obutve preko običajnega nakupa (Ljubljana, 23. 4. 1941). Istočasno so z lepaki obveščali Slovence o tečaju in menjavi dinarja v lire (Ljubljana, 16. 4. 1941 — 18. 6. 1941). — 16. julija je v Ljubljani sledila uvedba živilskih nakaznic za mast, slanino, olje in sladkor. Lepaki so sporočali vsakdanje novice: cene živil so bile predpisane, prav tako pogoji prodaje mesa in klanje goveje živine (julij 1941), obvezna je bila oddaja krompirja (14. 10. 1941), obvezni popisi zalog fižola, graha ter leče (25. 9. 1941 in 17. 12. 1941).

Od 26. julija do 5. avgusta 1941 je potekal **popis prebivalstva** Ljubljanske pokrajine; z lepaki so skušali pomiriti Ljubljančane, češ da »popis nima prav nobenega fiskalnega namena in za dobljene podatke velja najstrožja uradna tajnost. Podatki so namenjeni izključno za sestavo statističnih pregledov brez kakršnekoli druge individualne uporabe«. Najbrž ni veliko ljudi v to verjelo. 24. 1. 1942 je sledilo obvestilo o uvedbi osebnih izkaznic.

Takoj aprila 1941 je bil uveden **italijanski poletni čas**. Tozadevni lepak obenem priča o domišljavem generalu: »Mi, divizijski general, poveljnik divizije »Re« Bene-

¹ Italijanska spomenica o razmerah v Ljubljanski pokrajini z dne 3. 8. 1942: »Eden izmed partizanov je v vaški mesnici oddal list... Tisti list ni bil nič manj kot cenik z novimi cenami mesa, kot so jih določili partizani. — Na eni strani so tanki, letala, topovi, na drugi pa, 8 kilogramov od Ljubljane, cenik, ki so ga izdelali partizani...« Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941—1942. Uredil dr. Tone Ferenc. Maribor, Obzorja 1987, str. 413. — Marjeta Čampa: Zbirka NOB tiska v arhivu IZDG v Ljubljani, Arhivi, 1981, IV, št. 1—2, str. 100—101. Ista: Nekaj vsakdanjih drobnih tiskov iz NOB v arhivu IZDG, Arhivi, 1988, XI, št. 1—2, str. 89—91. Tu so prikazani razni obrazci, ceniki, denar, lepaki z gospodarsko problematiko; popisi prebivalstva, kartotečne pole, osebni listi, osebne izkaznice, dovolilnice in prepustnice ter stenski in žepni koledarji.

² Okupatorjev tisk (1941—1945) je v strokovni literaturi le delno predstavljen: Miroslav Luštek je objavil v Kroniki (1954, str. 157—165) seznam italijanskih lepakov, ki so se nanašali na streljanje talcev od 28. 4. 1942 do 28. 6. 1943. — Vrsta lepakov o okupatorjevem nasilju je bila vključena v posamezne članke in razprave. — Ostali italijanski in nemški politični ter propagandni (ilustrirani) lepaki in letaki še niso bili predstavljeni. Prav tako nimamo bibliografije italijanske in nemške neperiodike. — Objavljena pa je bibliografija italijanske in nemške periodike: Jože Bajec, Slovenski časniki in časopisi 1937—1945, Ljubljana, NUK 1972, str. 301—304.